

Милкана Бошнакова

ЯВОРОВ И МАКЕДОНИЈА

София, 2014

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Милкана Бошнакова, автор, 2014
© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-459-4

МИЛКАНА
БОШИАКОВА

ЯВОРОВИ
МАКЕДОНИЈА

*В ПАМЕТ НА 100-ГОДИШНИНАТА
ОТ КОНЧИНАТА НА ПЕЙО К. ЯВОРОВ*

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ /11

Уводни думи.....	13
Историографски преглед.....	16
Основни моменти от развитието на освободителното движение на българите в Македония до 1913 г.....	52

ЧАСТ I

РЕВОЛЮЦИОНЕРЪТ ЯВОРОВ / 77

1. Началото, или как Македония става лична съдба на Пейо К. Яворов	79
2. Яворов в организациите на освободителното движение в Македония и Одринско	104
В „крайната левица“ на ВМОРО (1901–1903)	104
„Върховизмът“ на Пейо К. Яворов.....	109
Четник и публичен оратор из Княжеството (1902).....	116
Конгресът, Станишевият комитет и вестник „Право“	131
Отново в Македония. Член на Серския окръжен комитет. С Гоце Делчев и Яне Сандански.....	144
Пейо Яворов и Гоце Делчев.....	161
Голешовското сражение	165
Пейо Яворов и Яне Сандански.....	170
Летописец на Илинденско-Преображенското въстание	180
От Илинден до Хуриета (1903–1908)	185
3. От Хуриета до Балканската война (1908–1912/1913).....	204
В Централното ръководство на ВМОРО	204
В помощ на онеправданите – общественик и журналист....	218

4. Пейо К. Яворов във войните за национално обединение (1912–1913).....	227
В навечерието на националното изпитание.....	227
Войвода на чета в Македония (1912)	236
Освобождаването на Банско, Неврокоп, Разлог и Кавала...	246
С Тодор Александров начело на ВМОРО (1913)	266
Краят.....	286

ЧАСТ II

МАКЕДОНИЯ В ПОЕЗИЯТА И ПРОЗАТА НА ПЕЙО К. ЯВОРОВ / 299

1. Македония в поезията на Яворов.....	301
2. Македония в художествената проза на Яворов.....	332
Гоце Делчев. Биография (1903).....	332
„Хайдушки копнения. Спомени от Македония. 1902–1903“	345

ЧАСТ III

ОТ ВЕСТНИК „ДЕЛО“ ДО ВЕСТНИК „ВАРДАР“ (МАКЕДОНИЯ В ПУБЛИЦИСТИКАТА НА ЯВОРОВ) / 365

1. Особености на Яворовата публицистика по македонския въпрос и трудности при нейното изследване	367
2. Статиите по македонския въпрос в досегашните издания на „Събрани съчинения на П. К. Яворов“	374
3. Редактор и сътрудник на печатни издания на ВМОРО	378
Вестник „Дело“ (1901–1902)	378
Вестник „Право“ (Le droit) (1901–1903).....	399
Вестник „Свобода или смърт. Бунтовен лист“ (1903)	424
Вестник „Македоно-одрински куриер“ (Le courrier Macédo-Andrinopolitain) (1903).....	451
Вестник „Автономия“ (L'Autonomie) (1903)	454

Списание „Революционен лист“ (1904–1906).....	470
Списание „Македоно-одрински преглед“ („Македонски преглед – Revue Macédonienne“) (1905–1907)	474
Вестник „Илинден“ (1907–1908).....	477
Вестник „Вардар“ (1911–1912).....	498
4. Публикации на Пейо К. Яворов	
по македонския въпрос в други издания	508
Вестник „Софийски ведомости“ (1903)	508
Списание „Мисъл“ (1905–1907)	510
Списание „Демократически преглед“ (1908).....	512
Вестник „Пряпорец“ (1907)	513
Списание „Съвременна мисъл“ (1910)	518
Вестник „Камбана“ (1910)	521
Вестник „Голос Москвы“ (1912)	522
Вестник „Les Droits Du Peoples“ (1912)	523
Списание „Съвременна илюстрация“ (1913)	526
5. Характерни черти на Яворовата	
публицистика по македонския въпрос	528

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 537

Yavorov and Macedonia (Conclusions).....	545
Jaworow und Makedonien (Nachwort).....	551

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА / 557

ЖИВОТОПИС НА ПЕЙО К. ЯВОРОВ / 567

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ / 571

ПОКАЗАЛЕЦ / 573

ВЪВЕДЕНИЕ

.....

УВОДНИ ДУМИ

Уважаеми читателю,

Преди да разтвориш страниците на тази книга, бих желала да споделя с теб причините, предизвикали нейното създаване.

Преди много години, подобно на милиони българи, и аз бях покорена от завладяващата сила на Яворовата поезия още при първия си досег с нея. И днес стиховете на Яворов са мой неизменен спътник – в тях живеят много от собствените ми мисли и чувства, изказани от него по неповторим начин – правдиво, красиво, затрогващо...

Професионалният ми път на архивист и историк отдавна е свързан с Български исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ в София, където се съхранява огромната част от архивите на възрожденските ни дейци и на тези от освободителните борби в Македония и Одринска Тракия след 1878 г. Оригиналните документи пазят истината за българската национална трагедия след Освобождението от турско и за върховните усилия на предците ни тя да бъде избегната.

Изследвайки задълбочено архивните източници по националния въпрос, пред мен постепенно до образа на големия поет Яворов започна да израства друг, недотам познат образ на неговия двойник – големият деец за освобождението на Македония, революционерът Яворов. Той надхвърля многократно изградената до днес обществена представа, че поетът сякаш между другото, за разнообразие, става четник в македонския край през 1903 г. Всъщност с освободителната идея израства едновременно човекът, публицистът и прозаикът Яворов. Този „непознат“ на мнозина Яворов съзнателно се посвещава на борбата на македонските българи и е мотивиран в действията си от любовта, само че в нейното патриотично проявление. Любовта е действителната сила, която го свързва с Македония.

Книгата е плод на желанието ми да запозная повече почитатели на любимия поет с другата, по-малко известната страна

на богатата му личност. Нейна основа са документалните свидетелства, защото „когато фактите са достоверни, интерпретациите са поправими“.

* * *

Обект на анализ в изследването е дейността на Пейо К. Яворов в освободителните организации на македонските и тракийските българи – Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) и Македоно-Одринската организация (МОО) с ръководен орган Върховния Македоно-Одрински комитет (ВМОК), както и неговите поетични, прозаистични и публицистични творби, посветени на Македония. Специално внимание в труда е отделено на публицистиката на Яворов.

Хронологичните граници на труда обхващат времето от 1895 до 1914 г. През 1895 г. младият поет публикува първото си стихотворение, вдъхновено от македонската действителност, чрез което заявява интереса си към съдбата на сънародниците ни от татък Рила и Родопа, а през 1914 г. той слага край на живота си с последни думи, отправени към Македония. В териториалния обхват на темата попадат териториите на Царство България и на географските области Македония и Одринска Тракия, съществуващи в границите на Османската империя до 1912 г.

Проучването е осъществено преди всичко на основата на оригинални архивни източници – оригинали на документи, на многобройните вестници, издавани от Яворов, както и на свързаните с темата близо 50 периодични издания. Архивът на поета е огромен, но разпръснат в няколко архивохранилища в страната – Български исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (НБКМ-БИА), Централния държавен архив (ЦДА), Научния архив на Българската академия на науките (НА-БАН), къщата-музей „Пейо К. Яворов“ в гр. Чирпан и къщата-музей „Пейо К. Яворов“ към Националния литературен музей в София. Много документи, свързани с дейността му в освободителното движение, се намират в личните архивни фондове на неговите съратници и приятели Пейо Гарвалов, Тодор Александров, Тома Карайовов и др., както и в

архивите на двете главни освободителни организации ВМОРО и ВМОК. Ценни материали за Яворовата дейност в Македония се съхраняват и във фондовете на литературните му приятели Михаил Арнаудов, Александър Паскалев, Иван Шишманов, Пенчо Славейков, Владимир Василев и Боян Пенев. Разбира се, най-широко в труда са използвани всички публикувани до момента документи по темата както на самия Яворов, така и на многобройните дейци на движението, действали в близост до поета и оставили спомени за него.

В осъществяването на това изследване получих безкористната помощ на много колеги, приятели, историци, архивисти, литературни дейци и членове на семейството ми. Помня и ценя и най-малкия добронамерен жест или насърчение, те ме подкрепяха в трудни минути.

Благодаря сърдечно на всички, показали отношение към труда.

февруари, 2014 г.
София

Доц. д.и.н. Милкана Бошнакова

ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД

Темата „Яворов и Македония“ не е била обект на самостоятелен научен анализ до момента. Разбира се, отделни важни въпроси от нея са изяснени в огромната по обем и разнообразна по съдържание литература за Пейо К. Яворов, появила се през вече цялото столетие, което ни отделя от деня на неговата смърт. Повечето от заглавията, засягащи отдадеността на поета на македонската освободителна кауза обаче, представляват част от биографични проучвания или анализи на неговото творчество и са дело най-вече на литератори. За жалост, историческите изследвания се броят на пръсти и са съсредоточени върху няколко ограничени епизода – общата дейност и приятелството на поета с Гоце Делчев и Тодор Александров и участието му в Балканската война. Навярно заради изключителния ръст на Яворов като поет историците с лека ръка го „преотстъпват“ почти изцяло на своите литературни събратя и така, от една страна, не спомагат за цялостното изясняване на личността Пейо К. Яворов, от друга, оставят празнина в общата история на освободителните борби след 1878 г.

Всъщност липсата на достатъчно специализирани исторически изследвания върху делото на Яворов за Македония е донякъде парадокс, тъй като самият поет е един от първите сериозни историографи на освободителното движение чрез публикуваните си спомени от Македония и биографията на Гоце Делчев, която пише още през 1903–1904 г.¹ Бегли сведения по темата той споделя приживе и пред своя „психограф“ в отго-

¹ **Яворов, П. К.** Гоце Делчев (с четири портрета и два снимъка от писма). Издание на Олчевата книжарница. С., 1904 г.; **Яворов, П. К.** Хайдушки купнения. Спомени от Македония. 1902–1903. Издание на Ив. Х. Николов. София-Солун, 1909 г.

ворите на анкетата, проведена от младия тогава д-р Михаил Арнаудов.²

Ако по отношение на обобщаващи изследвания историческата ни наука е в дълг към Яворов и неговите почитатели, не така стои въпросът с откриване и обнародване на документи по темата. Поначало за големия поет документи започват да се събират веднага след смъртта му и този процес продължава до днес. Неслучайно неговата племенница д-р Ганка Найденова-Стоилова определя Яворов като един от най-документираните ни поети.³

Изворовата база за „Яворов и Македония“ като част от огромния събран общ документален масив през последните двадесет и пет години се попълни с изключително ценни материали. В следващите страници проследявам как се развиват двете страни на историческото знание за темата през столетието – обнародването на документалните източници и анализите и обобщенията, направени на тяхна основа.

* * *

Първите публикации по темата „Яворов и Македония“ са журналистически и принадлежат на личности, свързани с Македония. Така в годините между двете световни войни при чествания на годишнини на поета се появяват десетки статии в периодичния печат, посветени на отдадеността на големия български поет на освободителната кауза, сред чиито автори са хора на перото като Димитър Талев, Георги Константинов, Йордан Бадев и др. Някои от тях обнародват през посочения период по няколко материала на тази тема. Общото между всички тях е, че главният им предмет на анализ е присъствието на Македония в творчеството на Яворов, много по-слабо е вниманието върху реалните заслуги на поета в освободителното дело.

² **Арнаудов, Михаил.** Към психографията на П. К. Яворов (Съобщения на поета и наблюдения). – В: **Годишник** на Софийския университет, ИФФ, кн. 12. С., 1916, с. 1–100; **Арнаудов, Михаил.** Яворов. Личност. Творчество. Съдба. С., 1961.

³ **Найденова-Стоилова, Ганка.** Лора–Яворов. Писма и документи. С., 1983, с. 5.

Още през 1919 г., когато са изминали едва пет години от смъртта на Яворов, редакциите на списанията „Обществена обнова“ и „Съвременно изкуство“ издават брошурата „Яворов споменик“, в която български творци споделят спомени и мисли за известния поет.⁴ Повечето от авторите подчертават изключителното място на Яворов в българската литература, единствено Никола Антонов анализира публицистичната му дейност в стойностната статия „Яворов – журналист“.⁵ Антонов прави много точни и ценни преценки, на които, за съжаление, следващите поколения изследователи не обръщат сериозно внимание и не ги доразвиват. Според мен той е първият автор, за когото отдадеността на Яворов на македонското освободително дело е процес, продължил до края на дните му, а не представлява отделен житейски етап; още и първият, който посочва, че основната тема в публицистиката на Яворов е Македонският въпрос. В статията си Антонов изрежда и почти пълния списък на вестниците, редактирани от поета или издавани с неговото активно участие.⁶

През 1924 г. България отбелязва десет години от смъртта на Яворов и в тази връзка се отпечатват многобройни материали за него в различни издания – литературни, политически, национални ежедневници, вестници на ВМРО. Йордан Бадев⁷ публикува статията си „Македония и Яворов“ във всекидневника „Слово“ и във в-к „Илинден“.⁸ Бадев пък е първият, който на-

⁴ **Яворов споменик.** Редакция на сп. „Съвременно изкуство“. С., 1919, 56 л.

⁵ **Антонов, Никола.** Яворов – журналист. – В: **Яворов споменик.** С., 1919, л. 50–52.

⁶ *Пак там.*

⁷ **Йордан Бадев** (1888, Битоля – 1944, София). Журналист, литературен критик, деец на легалното освободително движение между двете световни войни. Член на Македонския научен институт, съветник на Тодор Александров. Работи във в-к „Зора“ и сътрудничи на „Слово“, „Македония“ и на сп. „Златорог“. Автор на книгите „Заговорът против Тодор Александров“ и „Даме Груев. Живот и дело“. След 9 септември 1944 г. е ликвидирани от новата власт без съд и присъда.

⁸ **Бадев, Йордан.** Македония и Яворов. – В-к „Илинден“, бр.14, 7 ноем. 1924, с. 2.

рича Яворов „апостол на Македония“: *Любимият възшебник на поетическото слово в България става любим апостол на бунт в Македония...*, той обрисова и топлата обич и закрила, с които македонското население обгръща поета: *И факт – в продължение на три месеца турците не успяха да открият присъствието на новия апостол на революцията...* Авторът се спира на поетичното творчество на Яворов, посветено на Македония, и като талантлив публицист, с дълбока и ясна мисъл, заключава:

Не в песните му [за Македония] е особена цена на Яворов за Македония, а в личния му подвиг, в откритото му участие в борбата и съдбините ѝ до последната му въздишка... Македония има право да го смята за свой син...⁹

Във втората си статия със същото заглавие, писана след седемнадесет години, Й. Бадев отделя специално внимание на прозата на Яворов, свързана с Македония.¹⁰ Той определя книгата му „Гоце Делчев“ като *една история на революционната борба в Македония*, създадена с научен подход:

В цялата биография Яворов се държи строго о историческата истина, никъде не съчинителствува. Случаи, които сами по себе си представят творческо изкушение и от които един белетрист би осукал цял разказ, Яворов излага сухо, просто, без никаква поетическа украса...¹¹

Според автора най-светло и силно поетическо въодушевление от Македония Яворов е „разискрил“ в цикъла „Хайдушки песни“.

Бадев разсъждава много върху побудите на поета да се отдаде на македонската освободителна епопея и стига до извода, че в основата на всички тях е любовта му към Македония:

Той ѝ се обрича във време, когато талантът му получава блестящо признание, когато всички изгледи за бъдещето го притеглят към живота.¹²

⁹ Пак там.

¹⁰ Бадев, Йордан. Македония и Яворов. – В-к „Български народен театър“, г.11, бр. 212, 12 май 1941, с. 1–2.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

При честването на петнадесет години от смъртта на Яворов през 1929 г. Димитър Талев пише своята статия „Яворов и Македония“. Бъдещият голям романист акцентира върху безкористието в житейския избор на Яворов:

Не кариеризъм, не и патриотизъм на някакъв партизански клуб му показва пътя към македонската Голгота. Тръгвайки по тоя път, Яворов се водеше само от гласа на своето сърце.¹³

Талев подчертава, че с посвещението си на Македония Яворов олицетворява доброволната жертва, която правят хилядите българи от „Стара България“:

Най-якото звено, което свързва двата дяла на българския народ, са ония доблестни синове на гордия Балкан, които почувстваха в сърцето си мъката на своите поробени братя при Вардара и сами, по своя воля им се притекоха на помощ. Между тях бе и Пею Яворов. Той обикна Македония с пламенната и всеотдайна любов на поет...¹⁴

В същия брой на в-к „Македония“ е отпечатана още една статия със заглавие „Яворов и Македония“ от младия тогава Любен Димитров.¹⁵ Бъдещият дългогодишен деец на МПО в Северна Америка запознава българската общественост с приятелството и сътрудничеството между Тодор Александров и Яворов, проявено особено силно през последната година от живота на полуслепия поет:

Грижата, която полагал Тодор Александров над Яворов [1914] е била грижа на целия македонски народ към поета.¹⁶

Интересно е, че Д. Талев има още една статия под същото название, писана близо тридесет години по-късно, по време на

¹³ **Талев, Димитър.** Яворов и Македония. – В-к „Македония“, г. IV, бр. 906, 19 окт. 1929, с. 1.

¹⁴ *Пак там.*

¹⁵ **Любен Антонов Димитров** (1903, Битоля – 1962, Торонто, Канада). Български общественик, публицист, деец на Македонската патриотична организация, редактор на в-к „Македонска трибуна“, привърженик на Иван Михайлов във ВМРО.

¹⁶ **Димитров, Любен.** Яворов и Македония. – В-к „Македония“, г. IV, бр. 906, 19 окт. 1929, с. 3.

социалистическия режим в България и отпечатана през 1958 г. в престижното списание „Септември“¹⁷. Важно за изследваната тема е обстоятелството, че в материала той засяга, макар и бегло, дейността на Яворов като публицист и издател на вестници, посветени на македонския въпрос. Талев отделя много място на чистата любов на поета към Македония, акцентирайки, че „в едно от предсмъртните си писма“ (очевидно заради цензурата не може да спомене името на Тодор Александров) Яворов нарича себе си „син на Македония“.

Революционерът Яворов е често срещан персонаж в спомените на ръководните дейци на ВМОРО, записани от бележития български учен и общественик Любомир Милетич непосредствено след Илинденско-Преображенското въстание (1903), но обнародвани чак в края на 20-те години на ХХ в. в единадесетте книжки на поредицата „Материали за историята на македонското освободително движение“.¹⁸ Лазар Димитров, Георги Попхристов, Борис Сарафов, Гьорче Петров, Иван Анастасов-Гърчето и Яне Сандански свидетелстват за издаваните от Яворов вестници на ВМОРО в София и в Македония, за участието му в борбата с ВМОК (Михайловски–Цончев), за сражението в с. Голешово през пролетта на 1903 г. и пр. Историците винаги (и с основание в повечето от случаите) гледат на спомените като допълнителни, „втора ръка“ извори, но относно „Материалите...“ са единдушни, че са основен източник за революционното движение в Македония и Одринско от възникването на Вътрешната организация през 1893 до 1903 г. Откритите и обнародвани по-късно автентични документи от този период потвърждават сведенията на посочените дейци за дейността на поета Пейо Яворов в движението.

¹⁷ **Талев, Димитър.** Яворов и Македония. – Сп. „Септември“, кн. 3, 1958, с. 159–161.

¹⁸ **Материали** за историята на македонското освободително движение. Издава Македонският научен институт. Кн. 1–11, Съобщава Л. Милетич. С., 1927–1931. (Десета и единадесета книжка от поредицата са дело на Стефан Аврамов и Боян Мирчев). Второ издание: **Освободителното движение в Македония и Одринско.** Спомени и материали. Фототипно издание. Т. 1–2. С., 1983.

Българската културна общественост отбелязва особено тържествено и с разнообразни прояви 20-годишнината от смъртта на Яворов през 1934 г. Тогава Георги Константинов публикува материал, в който анализира мотивите на поета да свърже живота си с македонската освободителната епопея. Той се противопоставя на изразеното мнение от някои литературни дейци, че Яворов става четник в Македония „за разнообразие“, заради „повече поетически изживявания“. Без да отрича влиянието на обществената атмосфера, според автора основната причина е дълбокото вътрешно влечение на поета да се посвети на общонародната кауза.

Константинов разглежда и поетичното творчество на Яворов, свързано с Македония, като обръща специално внимание на стихотворението „Бежанци“, което нарича *едно от най-социалните, активни и заразяващи български стихотворения*.¹⁹ От Яворовата проза се възхищава на спомените му „Хайдушки копнения“, за него те са *един от най-хубавите опити в българската мемоарна литература и в белетристиката ни изобщо*.²⁰

През 30-те години на миналото столетие се появяват и първите публикации на документи на Яворов, свързани с дейността му в освободителното движение, при това направени професионално, с точно разчетен текст, а някои дори и с приложено факсимиле от оригинала. Началото на „извороведската“ поредица е поставена през 1931 г. от големия журналист и близък съратник на поета в освободителната борба Данаил Крапчев. До 1939 г. Крапчев публикува в издавания от него информационен всекидневник „Зора“ статиите: „Пейо Яворов предчувства катастрофата през 1913 г.“, „В една редакция с Пейо Яворов“ и „С Яворов на война“.²¹ В тях не само споделя свои спомени и оценки за приноса на поета в борбата на Македония, но и прилага

¹⁹ **Константинов, Георги.** Яворов и Македония. – В-к „Нови дни“, 4 ноем. 1934, бр. 63, с. 12.

²⁰ *Пак там.*

²¹ **Крапчев, Данаил.** – В-к „Зора“, бр. 3732, 7 дек. 1931, с. 8. В-к „Зора“, бр. 6114, 28 окт. 1939, с. 6. В-к „Зора“, бр. 6115, 29 окт. 1939, с. 6.

като доказателствен материал факсимилета на писма на Яворов от 1912 и 1913 г.

Друг интересен автор – езиковедът Иван Хаджов,²² близък приятел на семейството на Христо Матов, също оценява силата на автентичния документ и обнародва през 1939 г. четири писма и телеграми, разменени между Яворов и Матов в дните преди обявяването на Балканската война.²³ Заслуга на Хаджов е, че пръв обръща вниманието на обществеността у нас върху взаимоотношенията Яворов–Матов. До този момент почти нищо не се знае за голямото взаимно уважение, доверие и синхрон в работата, които съществуват между поета и идеолога на ВМОРО. Още преди личното им познанство Матов вдъхновява Яворов да създаде поемата „Заточеници“ през 1901 г.²⁴, а години по-късно поетът подтиква големия революционер да започне писането на своите спомени. Хаджов споделя и мнението си, че участието на Яворов в освободителното движение не е отделен епизод от жизнения му път, а продължава до последните дни на поета.²⁵

Съществен изворов материал по темата „Яворов и Македония“ се натрупва постепенно с издаването на томове с избрани и събрани съчинения на поета. От 1924 до днес, 2014 г., са налице седем многотомни издания (или опити за такива) на творчеството на Яворов с подчертаната тенденция всяко следващо издание да е по-богато от предишното. Началото поставя в средата на 20-те години на ХХ в. „старият“ издател на поета Александър Паскалев. През 1924–1925 г. той обнародва три тома съчинения на Яворов, в които са включени неговите поезия, дра-

²² **Иван Хаджов** (1885, Струга – 1956, София). Български езиковед и общественик. Автор на книгата (подпсевдонима „Veritas“) „Македония под иго“. С., 1931 и „Братята Константин и Димитър Миладинови“. С., 1944.

²³ **Хаджов, Иван.** Яворов в борбата за освобождението на Македония (Документи из архивата на Христо Матов). – Сп. „Просвета“, г. V, кн. 2, 1939, с. 222–228.

²⁴ Вж. за „Заточеници“ в раздела „Македония в поетичното творчество на Яворов“ в настоящата книга.

²⁵ **Хаджов, Иван.** Цит.съч., с. 223.

ма и проза („Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев“).²⁶ Паскалев планира и следващ четвърти том със заглавие „Статии, писма, издадени произведения, биография и други материали“, но той така и не излиза. По същото време още един издател – Иван К. Божинов има амбицията да направи обществено достойние „Пълното събрание“ на съчиненията на Яворов. За съжаление, от проекта е реализирано само началото, в 1926 г. той успява да издаде единствено първи том с „Поезия“ на П. К. Яворов.²⁷

30-те години на миналия век спокойно могат да бъдат наречени „Яворови“ в книгоиздаването, защото тогава на четяща България са представени няколко нови и значими издания, свързани с името му. Преди да акцентирам на тях обаче, ще подчертая, че Яворов получава високата оценка на Христо Силянов в известния му труд „Освободителните борби на Македония“, чийто първи том е публикуван през 1933 г.²⁸ Силянов обективно, без преувеличение се спира на дейността на поета като деен участник в освободителното движение. Но друго впечатлява в неговото изследване – признанието и доверието, което отдава преди всичко на историографа Яворов, цитирайки многократно и пространно двете му книги за Македония.

Несъмнено най-важното събитие за явороведите в средата на 30-те години е появата на поредицата от събраните съчинения на П. К. Яворов. Професионално направените пет тома, служещи и днес за ориентир на изследователите, са дело на Владимир Василев²⁹ и са обнародвани през 1934–1936 г. от изд.

²⁶ Съчинения на **П. К. Яворов**. Т. I–III, Книгоиздателство „Ал. Паскалев“. С., 1924–1925.

²⁷ Съчинения на **П. К. Яворов**. Т. I. Поезия. Издател Ив. Божинов. С., 1926.

²⁸ **Силянов, Христо**. Освободителните борби на Македония. Т. 1. Илинденското въстание. Издание на Илинденската организация. С., 1933, с. 454.

²⁹ **Владимир Василев Матеев** (1883, Бургас – 1963, София) – български литературен и театрален критик, близък до кръга „Мисъл“ и верен приятел на Пейо К. Яворов, създател и дългогодишен редактор (1920–1944) на емблематичното сп. „Златорог“.

„Хемус“.³⁰ Прозата на Яворов (Т. II – „Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев. Биография“) е допълнена от съставителя много удачно със спомените на живите през 30-те години на миналия век съратници на поета в македонското дело, които Василев сам издирва и моли за съдействие: Михаил Чаков, Йонко Вапцаров, Александър Радославов, Любен Казаски и Лазар Колчагов. Читателите сами могат да съпоставят разказаното от тях с това от Яворов по отношение на едни и същи събития и да си направят изводи за достоверността на „Хайдушки копнения“. Спомените на Яворовите другари по оръжие са ценни и заради съдържашото се в тях, макар отразено на втори план, отношение към човека Яворов; те изобилстват и с редица конкретни сведения за освободителното движение и за епохата като цяло.

Владимир Василев е първият, който отделя специален том в изданието (Т. IV) с публицистика на Яворов и неслучайно го озаглавява „Статии по македонския въпрос“. Негова безспорна заслуга е също, че обособява и отделен том (Т. V) с неиздадени до момента произведения на поета. Там присъстват неизвестни или слабоизвестни стихотворения, но и Яворови статии, преводи, рецензии, биографични бележки, писма. Като пазител по същото време на важни документи от архива на Яворов, Вл. Василев публикува в изданието негови ръкописи от личните му бележници, завещанията на поета и почти всичките му предсмъртни писма до близки и приятели. С впечатляваща ерудиция Василев пише уводната студия към петте тома, с висока научна стойност са и поместените негови спомени за Яворов, в които се чувства обичта му към поета.

Въпреки подчертано приносния характер на изданието и огромния труд, който влага в него, Вл. Василев допуска един сериозен „грех“ спрямо приятеля си Яворов, оценявайки участието му в македонското освободително движение. Според него то е вдъхновен и силен, но кратък епизод от живота на поета, просто „един жизнен случай“:

³⁰ Съчинения на **П. К. Яворов**. Под редакцията на Вл. Василев. Т. I–V. С., 1934–1936.

*Три години Яворов носи огнената вяра на македонското дело. Той му отдава най-високия порив на душата си. В историята на македонските освободителни борби неговото име е едно от най-светлите. Там то е увенчано и свято.*³¹

И още:

*Посвещението си на македонската революция той [Яворов] запази духовната си сложност на човек, който живее с хиляди връзки и отношения към живота. Тя остана за него един от многото му жизнени „случаи“.*³²

Оценката не е вярна – от включването си в освободителното дело Яворов остава активен участник в него до последните си дни и многобройните доказателства за това са изложени в следващи страници на тази книга. Големият авторитет на Вл. Василев като яворовед обаче оказва силно влияние за разпространението и постепенното утвърждаване на неговата теза от поредица литературни историци. Например двата горни цитата влизат в широко научно обращение и по тях се формира за дълги години представата на българите за революционера Яворов.

Владимир Василев е проникновен изследовател на Яворовата поезия и верен приятел на поета, но той не се увлича в освободителните борби и остава чужд на кръга от македонски дейци около Яворов, на проблемите, на „възходите“ и „паденията“ в движението. С други думи, не е специалист по проблема, по който изказва мнение. Независимо от това, за мен е необясним фактът, че Василев ограничава участието на Яворов в борбата само до първите три години на четничеството му в Македония (1901–1903). Ако не е информиран за дейността на поета през следващото десетилетие, то като негов близък би трябвало да знае поне за войводската му мисия по време на Балканската война 1912 г.!

Първото петтомното издание на Яворови творби получава с основание висока оценка от българската общественост, изчер-

³¹ **Василев, Владимир.** Яворов (уводен очерк). – В: **Съчинения на П. К. Яворов.** Под редакцията на Вл. Василев. Т. I. Подир сенките на облаците. С., 1934, с. 18.

³² *Пак там*, с. 8.

пано е веднага и само след три години Вл. Василев го преиздава отново.³³ Последният, пети том от него при обнародването си през 1940 г. почти се „застъпва“ с началото на новата петтомна поредица на съчинения на Яворов, дело на племенницата му Ганка Найденова.³⁴ С незначителни промени и две нови заглавия, тя повтаря изданието на Вл. Василев, издателството отново е „Хемус“, затова няма нужда от специален коментар.

Племенницата на Яворов издава по същото време обаче още един том с интересни извори – писмата на Лора до Яворов.³⁵ Те предоставят първостепенни сведения не само за широко и дълго обсъжданата в обществото ни тема за семейната драма и смъртта на Яворов, но и за участието му двете Балкански войни. Всъщност в почти всички писма и телеграми на Лора, които тя пише вече като съпруга на поета през 1912–1913 г., има данни, макар и индиректни, за бойния му път в Македония. Появата на този неподправен изворов материал е от голямо значение за историци и биографи на Яворов. Жалкото е само, че съставителката не посочва искови данни за всеки публикуван документ, тъй като тогава писмата са част от т.нар. Яворов архив, притежание само на семейството на поета.

Публикуваните извори в събраните съчинения на Яворов и писмата на Лора почти веднага стават основа за качествен изследователски труд – още през 1940 г. литературният критик Малчо Николов издава книгата си „П. К. Яворов човекът и творецът“, където отделя и специално внимание на въпроса как освободителната кауза слага своя отпечатък върху живота и творчеството на Яворов.³⁶ М. Николов изтъква ключовата роля на Гоце Делчев в процеса на посвещаването на поета на Македония, като даже абсолютизира тази роля:

³³ Съчинения на **П. К. Яворов**. Под редакцията на Вл. Василев. Т. I–V, Второ издание. С., 1939–1940.

³⁴ **П. К. Яворов**. Събрани съчинения в пет тома. Под редакцията на Ганка Найденова. Т. I–V. С., 1942–1946. Особеност на изданието е, че първият том от него излиза последен спрямо останалите – през 1946 г.

³⁵ **Лора до Яворов**. Съставител Ганка Найденова. С., 1935 г., с. 190.

³⁶ **Николов, Малчо**. П. К. Яворов – човекът и творецът. Изд. „Хемус“. С., 1940.

Делчев бил единственият човек, пред когото е благоговеел и когото дълбоко е обичал. И не ще е преувеличение, ако се каже, че в голяма степен чрез Делчев е обикнал делото за освобождението на Македония.³⁷

М. Николов вярно посочва и мястото на Яворов в системата на Вътрешната организация:

Може да се каже, че Яворов е бил между първите ръководители на Централната организация, но не е ламтял за предно място, не е показвал честолюбиви намерения и възжеления.

Авторът няма пред себе си автентични документи, които да приложи като доказателствен материал за тезата си, но пък цитира мнението на водача на ВМОРО Тодор Александров за Яворов:

Той, като никой друг, разбира най-дълбоката същност на нашето движение. ... Работата е Македония да бъде свободна. Работата е, че с идеите на македонското освобождение трябва да бъде заразен целият народ. В това отношение Яворов е незаменим. Яворов е изключително чист и честен човек. В неговите думи се вслушват всички, заради което всяка негова дума е особено ценна и важна.³⁸

Анализирайки творчеството на поета, Николов отделя особеното място на спомените „Хайдушки копнения“, като подчертава, че без тях човешкият и писателският облик на Яворов не биха били пълни. Интересно е наблюдението му за духовния облик на революционера Яворов:

В героизма на Яворов има нещо пасивно, но не по-малко силно и решително – героизмът на мъчениците.

Изрично се спира на способността на поета да бъде обективен при поднасяне на информацията:

И когато разказва фактично и просто, когато се ограничава да изрежда хронологията на фактите, да съобщава наблюденията си – е най-интересен...³⁹

³⁷ Пак там, с. 17.

³⁸ Пак там, с. 28.

³⁹ Пак там, с. 118–123.

Така до 1944 г. са поставени основите в издаването на изворите и се появяват първите изследвания, в които е засегната темата „Яворов и Македония“. След тази година работата и в двете направления продължава, но с някои ограничения, наложени от новите управляващи в България.

* * *

Българската социалистическа яворовистика прави нещо неестествено и вредно – разделя живота и творчеството на Яворов на два периода: първият до 1903 г. е „добър“, защото тогава поетът „се слива с участта на народа“, увлича се в социалистическите идеи, приятел е с Гоце Делчев и се бори против политиката на Върховния комитет в София; вторият, след 1903 г. до края на дните му, е „лош“, защото тогава Яворов „попаднал в чуждата буржоазна среда“ на сп. „Мисъл“, насочва се към индивидуализма и символизма, „бяга от обществения живот“, а по отношение на македонския въпрос „застава на официалното държавно гледище“.⁴⁰

Още в началото на социалистическия режим в България е обнародвана известната книга на литературоведа Георги Цанев „Пътят на Яворов“, в която основен обект на анализ е духовното, идейното развитие на поета.⁴¹ За решаване на задачата авторът обръща специално внимание на участието му в освободителното движение и се ангажира с редица неверни твърдения. Някои от тях – че един от мотивите на Яворов да се посвети на Македония е социализмът и че той отива там като социалист, могат да се обяснят с времето, в което излиза книгата.⁴² Поддържайки обаче тази теза, на Г. Цанев се налага да отиде в другата крайност, за да обоснове дейността на Яворов след 1903 г. – и той го прави, оценявайки я като преминаване към десницата с реакционери като Тодор Александров, с мрачни реакционери и великобългарски шовинисти като Данаил Крапчев.⁴³

⁴⁰ Цанев, Георги. Пътят на Яворов. С., 1947, с. 122.

⁴¹ Пак там, с. 6.

⁴² Пак там, с. 108, 115.

⁴³ Пак там, с. 122–123.